

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

С. В. Д'ячков

В СЕСВІТНЯ 7 ІСТОРІЯ

КЛАС

Річард I Левове Серце
Філіпп II Август

С. В. Д'ячков

ВСЕСВІТНЯ **7**ІСТОРІЯ

КЛАС

Підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

2015

Любі друзі!

Підручник, який ви тримаєте в руках, допоможе вам засвоїти складний, але дуже цікавий період всесвітньої історії — історію Середніх віків, яка приваблює бурхливими подіями та яскравими історичними характерами. Сьогодні ми можемо стверджувати, що Середні віки дійсно посідають «серединне» місце в історії людської цивілізації. Саме в цю епоху нинішня Європа стала Європою, а Азія — Азією. Тоді ж виникають і починають розвиватися європейські держави — Франція, Англія, Іспанія, Данія, Чехія та інші. Більшість європейських міст, які існують у наш час, з'явилися в Середні віки. Таким чином, політична карта сучасної Європи почала формуватися саме в цю історичну епоху. Сподіваємося, що наша навчальна книга допоможе вам зрозуміти історію Середньовіччя та захопитися її цікавими й загадковими подіями, мудрими правителями, величними замками та геніальними витворами мистецтва.

Підручник, який ви тримаєте в руках, має звичну для вас структуру. Він містить шість *розділів*. Кожний розділ починається зі вступу, у якому розкрито особливості й значення присвячених йому подій, а також коротко знайомить із важливими датами відповідного періоду, які вказані на «лінії часу». Розділи складаються з *параграфів*. У свою чергу, параграфи поділено на *пункти*, назви яких пояснюють, про що йдеться в цій частині теми. Особливу увагу варто звернути на вступ до кожного параграфа , який підготує вас до сприйняття навчального матеріалу.

У тексті параграфів усі найважливіші імена, терміни й дати, які треба запам'ятати, виділено *курсивом* або **напівжирним шрифтом**. Основні положення параграфів позначено червоним кольором. До імен згаданих у підручнику правителів (князів, царів, королів, імператорів, ханів, римських пап тощо) у дужках подано дати правління, для інших видатних особистостей Середньовіччя вказано роки життя. Наприкінці параграфів розміщені *запитання й завдання* .

які дадуть вам змогу перевірити набуті знання. Деякі з них позначені зірочкою (*). Це найбільш цікаві та складні завдання, розв'язання яких потребує осмислення й аналізу змісту опрацьованого матеріалу.

Окрім звичних для вас параграфів до підручника входять *практичні заняття*. Вони передбачають роботу в класі (самостійну, у парах або групах) із різними видами історичних джерел і навчальних текстів під керівництвом учителя.

Кожний параграф містить *ілюстрації*, які допоможуть вам краще сприйняти інформацію, наведену в підручнику. Звертайте увагу на підписи до рисунків, щоб зрозуміти, що саме вони ілюструють. До деяких із них подано запитання або завдання (?), які стосуються змісту зображеного.

У тексті підручника ви знайдете рубрики, що містять уривки з писемних джерел, дані археологічних розкопок, цікавий додатковий матеріал. Вони позначені спеціальними символами:

Рядками документа

Літопис розповідає

Очима сучасників

Для допитливих

Археологічний факт

Людина в Середньовіччі

На полях сторінок підручника ви зустрінете такі позначки **i**. Це означає, що за допомогою мережі Інтернет ви можете здійснити інформаційний пошук на електронному освітньому ресурсі — **<http://interactive.ranok.com.ua>**, створеному до підручника. Ви легко знайдете потрібну статтю, адже весь матеріал на сайті об'єднано за розділами та параграфами, так само, як і в підручнику. Ця рубрика запрошує до себе допитливих учнів, які прагнуть дізнатися більше про події, що вивчаються, а також перевірити себе та спробувати знайти відповіді на цікаві запитання. Узагальнити свої знання вам допоможуть тестові завдання до розділів, які також розміщені на сайті.

Бажаємо успіхів!

§ 1. Цивілізаційна спадщина Стародавнього світу

✓ Сторінками підручника в шостому класі ми здолали тривалий і складний шлях від появи на Землі перших людей до падіння Західної Римської імперії. Тож пригадаємо найважливіші зміни, що відбулися в житті людства за цей час, та спробуємо оцінити основні досягнення давніх народів.

1 Від дикості до цивілізації.

Більша частина історії людства припадає на часи первісного ладу. Щонайменше два мільйони років знадобилося для того, щоб мавпоподібних істот змінили люди сучасного вигляду. У міру того як людина ставала більш розумною та вмілою, вдосконалювалися й колективи, які об'єднували людей. Людські стада первісних збирачів і мисливців із часом поступилися місцем родовим общинам, а ті, у свою чергу, — сусідським общинам хліборобів і скотарів.

Важкою працею люди змінювали навколишнє середовище. Перші цивілізації відрізнялися одна від одної, адже людям доводилося пристосовуватися до різних природних умов. Однак історія виникнення цивілізації знає і багато спільних характеристик, що властиві всім народам. Це дозволяє виділити *основні ознаки цивілізації*, які відрізняють її від первісності.

2 Успіхи в господарстві.

Із виникненням перших цивілізацій у господарському житті відбулися величезні зміни. Багато в чому це пояснюється постійним удосконаленням знарядь праці й матеріалів для їхнього виготовлення. Спочатку людина використовувала камінь, потім навчилася добувати мідь та виготовляти бронзу й, нарешті, застосовувати залізо. Люди приручили тварин, створили перші механізми. Накопичений господарський досвід дав їм змогу не лише користуватися дарами природи, але й виробляти все необхідне для життя. Так поступово виникли *землеробство й скотарство*. Збиральництво, полювання й рибальство стали другорядними заняттями людей. Згодом з'явилися різноманітні *ремесла й торгівля*. Перші кораблі вийшли у відкрите море.

Як вам відомо, у давнину широко застосовувалася праця рабів. Тому давні суспільства часто називають рабовласницькими. Щоправда, у жодному з них *праця рабів ніколи не була основною*. Більша

частина всього необхідного створювалася руками вільних селян і ремісників. Використання праці рабів заощаджувало сили й час вільного населення. Отже, значну частину своїх зусиль воно спрямовувало на створення матеріальних і культурних цінностей.

3 Давні держави.

Успіхи в господарському житті визначили весь подальший хід історії. Людина стала менше залежати від природи, у неї з'явилися надлишки продуктів. *Із появою приватної власності на землю, худобу й результати праці виникла нерівність між людьми.* Суспільство поступово розшаровувалося на бідних і багатих, знатних і простих. Вожді й старійшини, жерці й дружинники підкорили собі одноплемінників і керували їхнім життям. Для того щоб організувати людей, інтереси яких часто не збігалися, та управляти ними, необхідна була сильна влада. Так виникла *держави*.

Перші держави були різними за формою. Багатьом народам Сходу доводилося освоювати долини великих річок. Іригація (зрошення) значних площ вимагала спільних зусиль усього населення країни, керувати яким мала одна людина. Тому на Давньому Сході держава утворилася у вигляді *монархії*. Влада правителя тут ніким не обмежувалася й передавалася в спадщину.

Давньогрецькі держави формувалися в інших історичних умовах. Елліни дуже рано дійшли думки про рівні права між громадянами. Тому в багатьох полісах Давньої Греції у результаті гострої політичної боротьби вже в V ст. до н. е. виник *демократичний устрій державної влади*. Вищого розквіту давньогрецька демократія досягла в Афінах за часів Перікла.

У Давньому Римі після вигнання царів установилася *республіка*. За республіканських часів римляни підкорили собі Італію, а потім і все Середземномор'я. Управління багатьма народами й величезними територіями потребувало зосередження влади в руках однієї людини — імператора. Зусиллями Цезаря й Августа, а також їхніх послідовників у I—II ст. н. е. Римська імперія силою зброї об'єднала більшість народів Європи, Північної Африки й Передньої Азії.

Римська імперія увійшла в історію як наймогутніша
світова держава Стародавнього світу.

4 Місто — серце цивілізації.

Більшість мешканців давніх країн жили в сільській місцевості. Однак *головними центрами розвитку цивілізації були міста*. Спочатку міські стіни захищали головні святилища, правителів та їхні скарби. Поблизу міських стін селилися ремісники й торговці. У дав-

◆ Рис. 1. Собор Святої Софії у Нікеї

◆ Рис. 2. Гробниця царя Мавсола у Галікарнасі

◆ Рис. 3. Храм Артеміді в Ефесі

ніх містах мостилися вулиці, виникали перші водогони й каналізація, парки й площі. Тут відбувалися народні збори, споруджувалися палаци й стадіони, зводилися чудові храми, відкривалися театри, бібліотеки, школи. Недивно, що сьогодні неможливо уявити собі життя Давньої Месопотамії без Вавилону, Греції — без Афін, а Італії — без «вічного» Рима.

Міста — головні центри державного, господарського й культурного життя цивілізації.

5 Культура та релігія.

Із часом люди дедалі частіше замислювалися про своє місце й призначення в навколишньому світі. Постійні роздуми на ці теми сприяли виникненню різних релігійних вірувань. Наприклад, буддизм і сьогодні об'єднує віруючих у всьому світі.

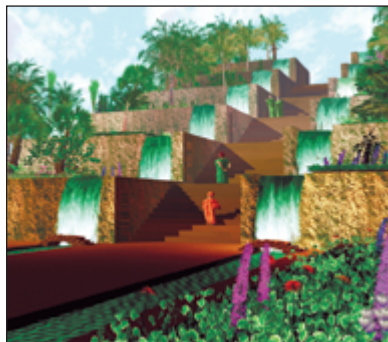
На землях Римської імперії виникло й поширилося *християнство*. Ще в **325 р.** у місті *Нікея* (нині Ізник, Туреччина) відбулося зібрання єпископів християнських общин, відоме в історії як *Перший Вселенський собор*. Рішення собору свідчать про створення *християнської церкви* як організації віруючих.

На території Європи, Близького Сходу й Північної Африки християнська церква була важливою духовною силою, що об'єднувала людей в умовах розпаду старого й зародження нового суспільства.

Із появою такої важливої ознаки цивілізації, як *писемність*, стали можливими розвиток *наукових знань* та заняття літературною творчістю. Основи математики, астрономії, медицини, філософії і багатьох інших наук були закладені ще давньоєврейськими вченими. Їхні досягнення набули розвитку в Давній Греції. Саме тут народилася наука про минуле людства — *історія*, яку давні римляни називали «наставницею жит-

◆ Рис. 4. Єгипетські піраміди

◆ Рис. 5. Сади Семіраміди у Вавилоні

тя». Давнім поетам і письменникам ми завдячуємо появі майже всіх існуючих нині літературних жанрів, а також театру.

Народи давнини створювали дивовижні пам'ятки архітектури й образотворчого мистецтва. Єгипетські піраміди й Велика Китайська стіна, Парфенон в Афінах і Колізей у Римі, а також багато інших творів видатних майстрів далекого минулого є гідними пам'ятками творчим можливостям людини, яка надійно утвердилася в навколишньому світі.

Саме давні народи заклали підвалини сучасної цивілізації, створили багато цінностей, якими людство користується й донині.

Однак подальші шляхи розвитку народів Сходу й Заходу суттєво відрізнялися. Про це ви дізнаєтеся, вивчаючи історію Середніх віків.

Запитання й завдання

1. Назвіть основні ознаки цивілізації. Які давні цивілізації вам відомі?
2. Пригадайте, які споруди та статуї у давнину вважали «чудесами світу». (Майже всі вони були зруйновані в давні часи. Уявити, який вигляд могли мати ці пам'ятки, дають змогу ілюстрації до параграфа.)
3. Що таке монархія? Пригадайте імена найвидатніших монархів давнини. Чим запам'яталося вам їхнє правління?
4. Що означає сьогодні давньогрецьке слово «демократія»? У якій із держав Давньої Греції вона досягла найвищого розквіту?
5. Що таке республіка?
6. Що таке імперія? Які давні імперії вам відомі?
7. Назвіть великі давні міста. Що ви про них знаєте?
8. Які релігійні вірування, що існували в давнину, збереглися й до сьогодні?
- 9.* Учені підраховували, що за два мільйони років до появи землеробства й скотарства кількість населення Землі зростає лише до 5 мільйонів осіб. За перші 3—4 тисячі років існування цих відтворювальних галузей господарства вона збільшилася аж до 86 мільйонів. Чим це можна пояснити?
- 10.* Напишіть невеликий твір на тему «Чим зобов'язаний сучасний світ давнім народам».

§2. Вступ до історії Середніх віків

У цьому класі ми продовжимо вивчення всесвітньої історії, тобто історії всього людства. Всесвітню історію вчені поділили на кілька великих періодів і дали їм назви: «Історія первісного суспільства», «Історія Стародавнього світу», «Історія Нового часу», «Новітня історія»... Однак один із періодів всесвітньої історії має досить дивну назву — «Середні віки». Чому ж вони «середні»?

1 Середні віки — важливий період історії людства.

Судячи з назви, «середній» час ніби й не заслуговує на особливу увагу. Досить довго люди вважали, що Середні віки — це похмурий період повного нещастя, кровопролитних війн, епідемій і масових страт. Однак це не зовсім так.

Люди Середньовіччя жили гідно: селяни вирощували хліб та у важкі часи ставали на захист батьківщини, ремісники створювали свої «шедеври», багато з яких викликають у нас захоплення і сьогодні. Люди вірили в богів, будували чудові храми, багато подорожували, відкривали нові землі, писали наукові трактати й любовні вірші. У Середні віки виникли й зміцніли міста, які заслужено вважаються окрасою Європи й Азії. Із давньогрецької і латинської мов, а також варварських наріч поступово сформувалися сучасні англійська, французька, німецька й інші європейські мови.

◆ **Рис. 1.** Розкопки середньовічного Новгорода. На другорядному плані шари міських дерев'яних тротуарів

Характерні риси періоду Середньовіччя

Зароджуються сучасні європейські народи

Формуються сучасні держави

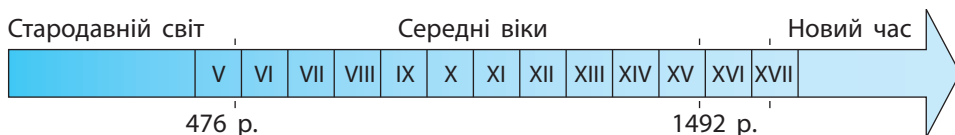
Утворюються мови, якими нині говорять жителі всіх континентів

Досягнення культури були покладені в основу сучасної цивілізації

У Європі виникло багато великих і малих міст, що стали осередками ремесла й торгівлі

На Сході розвиваються й міцніють давні країни — Китай, Індія, Іран. Тут здійснюються великі наукові відкриття й технічні досягнення, якими через сотні років користуватимуться європейці. У Середні віки на Сході виникли нові держави — *Японія, Корея*. Серед жителів Передньої Азії народилася нова світова релігія — *іслам*. Вона стала основою виникнення арабської держави й *арабомусульманської цивілізації*, що вразила світ не лише своїми завоюваннями, але й найвищим рівнем культури. У Середні віки європейці відчували на собі могутню силу *монгольської орди*, що завоювала землі від Тихого океану до Чорного моря.

Назва «Середні віки» виникла не випадково. Уважно розглянемо «лінію часу».

2 Періодизація історії Середніх віків.

Вчені-історики визначили хронологічні межі Середньовіччя. У вітчизняній історичній науці вважається, що Середні віки починають свій відлік у **476 р.** з падіння Західної Римської імперії. Завершується Середньовіччя подорожжю Колумба до Америки в **1492 р.** й іншими Великими географічними відкриттями, які розширили уявлення про світ і стали провісниками початку *Нового часу*. «Середньовічне тисячоліття» у Європі історики умовно поділили на три частини.

Раннє Середньовіччя (V — середина XI ст.). Це час бурхливих подій Великого переселення народів, загибелі Римської імперії, виникнення нових держав, які називають *варварськими королівствами*. Під ударами численних ворогів європейці створили перші недовговічні імперії, які згодом стали основою сучасних держав. У Ранньому Середньовіччі виникли нові відносини між людьми. Учені називають їх *феодальними*. Поступово населення європейських країн об'єдналося у три великі групи (селяни, феодала, духовництво), які відрізнялися своїм місцем і становищем у суспільстві.

Зріле (Високе) Середньовіччя (друга половина XI — XIII ст.). Цей період часто називають «квітучим Середньовіччям». Європейці вистояли під тиском зовнішніх ворогів. У цей час на політичній карті континенту з'явилася велика кількість королівств, герцогств, графств й інших невеликих держав, які вели боротьбу за нові землі й верховенство в Європі. У цей самий час виникали спроби відтворити Римську імперію, яку ще й тепер називають *Священною*, оскільки вона

освячувалася папою римським і католицькою церквою. Квітуче Середньовіччя ознаменувалося *хрестовими походами* на Близький Схід, за допомогою яких європейці намагалися розширити межі своєї християнської цивілізації. У період Зрілого Середньовіччя поступово відродилися старі римські міста. До них додалися численні нові міста, які стали центрами ремесла, торгівлі, культури й вільнодумства. З'явилися *університети* — осередки науки й освіти.

Пізнє Середньовіччя (XIV—XV ст.). Цей період іноді називають «**осінню Середньовіччя**», маючи на увазі, що відносини в суспільстві й державі досягли зрілості. Настав час збирати плоди історичного розвитку. Закінчилося становлення провідних держав Європи: Франції, Англії, Іспанії, Польщі, а також Священної Римської імперії. У суспільстві значно зросла роль жителів міст, які прагнули не тільки розвивати ремесло й торгівлю, але й брати участь в управлінні державою. З'явилися перші *парламенти* — державні органи, які представляли інтереси різних верств населення й обмежували всевладдя королів. Досягнення культури, науки й техніки змінили хід європейської історії. Багаті люди тогочасної Європи прагнули потрапити на ринки східних держав. *Західноєвропейська християнська цивілізація* досягла досконалості й опинилася на порозі Нового часу.

ПЕРІОДИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Назва	Період
Раннє Середньовіччя	V — середина XI ст.
Зріле (Високе) Середньовіччя	Друга половина XI — XIII ст.
Пізнє Середньовіччя («осінь Середньовіччя»)	XIV—XV ст.

Політична карта сучасної Європи формувалася саме в Середні віки.

У свою чергу, країни Сходу теж розвивалися, але цим питанням присвячені інші розділи підручника.

3 Джерела вивчення історії Середньовіччя.

Нам уже відомо, що історія — це серйозна наука, у якій є свої закони й правила. Перше правило повідомляє: «Історію не можна вивчати без *історичних джерел!*» Зазвичай вчені виділяють три основні види історичних джерел: *писемні, речові, усні*.

Історичними джерелами вважаються всі пам'ятки матеріальної та духовної культури, що зберегли відомості про життя в минулому.

У вивченні історії Середньовіччя вирішальне значення мають *писемні джерела*. До нашого часу дійшли сотні тисяч різноманітних писемних документів: збірки законів, королівські укази, монастир-

◆ Рис. 2. Середньовічна арабська книга

◆ Рис. 3. Береста — матеріал для письма східних слов'ян у Середні віки

ські грамоти, описи подорожей, листування приватних осіб тощо. Ці пам'ятки історії зберігаються в архівах, бібліотеках і музеях. Вони були записані переважно на папері або пергаменті. Дуже важливі відомості зберегли для нас письмена на *бересті*, написи на каменях або кераміці. Безцінними вчені вважають *аннали* (*хроніки, літописи*) — записи подій за роками. Зазвичай такі записи здійснювалися в монастирях, якими опікувалася світська влада. Хроніки ілюстрували невеликими кольоровими малюнками — *мініатюрами*, які дають нам змогу уявити історичних осіб і подробиці минулих подій. До писемних джерел зараховують також різноманітні літературні твори (вірші, романи, повісті), що відкривають перед нами духовний світ людей Середньовіччя.

До *речових джерел* Середньовіччя можна доторкнутися руками — досить пройтися вуличками багатьох європейських або азіатських міст, піднятися на стіни вцілілих фортець, спуститися в підвали монастирів і феодальних замків. У вивченні Середніх віків дуже важливе значення мають *археологічні дослідження*. Вчені-археологи повсюдно здійснюють розкопки середньовічних поселень, укріплень, поховань і курганів, ремісничих майстерень і селянських жител.

Усні історичні джерела — легенди, билини, казки, приказки, загадки. Усі вони, звісно, давно записані, але збереглися в пам'яті народу і передавалися *з вуст у вуста*, перш ніж їх записали вчені-етнографи.

Вивченням історичних джерел займаються спеціальні історичні науки. Монети й медалі досліджує *нумізматика*, печатки — *сфрагістика*. Наука *геральдика* вивчає герби.

Далеко не всі історичні джерела вчені ґрунтовно вивчили. Щороку з'являються нові відомості, що розкривають таємниці життя людей у Середні віки.

◆ Рис. 4. Мініатюра із середньовічної хроніки

◆ Рис. 5. Скарб золотих монет часів хрестових походів

На розкопках. Про що змовчав літопис

Багато хто уявляє археолога з пензликом у руках, яким він розчищує чергову дорогоцінну знахідку. Однак для цього треба довго й ретельно попрацювати киркою, щоб розпушити щільну, злежалу землю, потім настає черга лопати... Весь ґрунт, який виноситься з розкопок, потрібно буквально перемацати руками, щоб жодна намистина або монета не пішла «у відвал». Нарешті після багатьох днів важкої роботи підвальне приміщення середньовічного будинку розчищене. Перед очима дослідників постає картина жахливого погрому: купи битої черепиці з обваленого даху, вугілля й попіл згорілого дерев'яного покриття стелі, численні уламки посуду й хатнього начиння. Біля входу лежать останки одного із захисників міста. Його череп проломлений ударом шаблі завойовника, а поруч знайдено два наконечники монгольських стріл, що колись були встромлені в груди воїна. Поряд бачимо бронзовий натільний хрестик. Сумна картина останніх днів візантійського міста...

4 «Три світи» Середньовіччя.

Вивчати історію Середніх віків дуже непросто. Річ у тому, що весь світ, відомий на той час європейцям, у їхньому уявленні був поділений на три частини. У першу чергу це *світ християнської Західної Європи*, що вважала себе єдиною гідною спадкоємицею Римської імперії.

Світ Візантії, що проголосила себе «другим Римом», — це також християнський світ, однак його жителі спілкувалися грецькою мовою і в Христа вірували інакше, ніж західні європейці.

Незрозумілим для європейців був *світ країн Сходу*, які викликали недовіру й страх. На величезних, незвіданих європейцями просторах Східного світу своїм життям жили три не схожі одна на одну цивілізації: китайська, індійська, арабо-мусульманська.

◆ **Рис. 6.** Генуезька фортеця в Судаку. Крим (XV ст.)

◆ **Рис. 7.** Розкопки золотоординського міста у Поволжі

Люди спілкувалися різними мовами, поклонялися різним богам (Ісус Христос, Аллах, Будда), багато воювали між собою і все-таки прагнули єднання. Ще в сиву давнину через Китай, Середню Азію, Близький Схід до Європи був прокладений *Великий Шовковий шлях*, що з'єднував цивілізації, країни та народи Середньовіччя. Із його допомогою люди обмінювалися необхідними товарами, технічними досягненнями й відкриттями вчених.

Ми будемо вивчати переважно історії країн, народів і держав європейського Середньовіччя.

Заяпитання й завдання

1. Яке місце відведене Середнім вікам у всесвітній історії? Чому їх так назвали? **2.** Які зміни в житті європейських народів відбулися в Середні віки? **3.** Назвіть хронологічні межі Середньовіччя. Що відбулося в цей час? Поясніть, чому саме ці події стали важливим періодом в історії Європи. **4.** Назвіть основні хронологічні періоди історії Середніх віків. **5.** Які види історичних джерел ви знаєте? Охарактеризуйте кожний із них. **6.** Який вид історичних джерел ви вважаєте найважливішим для вивчення епохи Середньовіччя? **7.** Про що розповідають середньовічні речові джерела? **8.** Визначте, до яких видів історичних джерел належать: 1) роман про пригоди рицаря, 2) розповіді про життя християнського святого, 3) срібна монета, 4) літопис, 5) статуя, 6) билини, 7) статут ремісничого об'єднання, 8) меч, 9) закон країни, 10) вірші, присвячені прекрасній дамі, 11) указ короля, 12) вежа середньовічного замку, 13) прислів'я, 14) ікона, 15) казка. Запишіть олівцем номери прикладів історичних джерел у відповідні стовпчики таблиці.

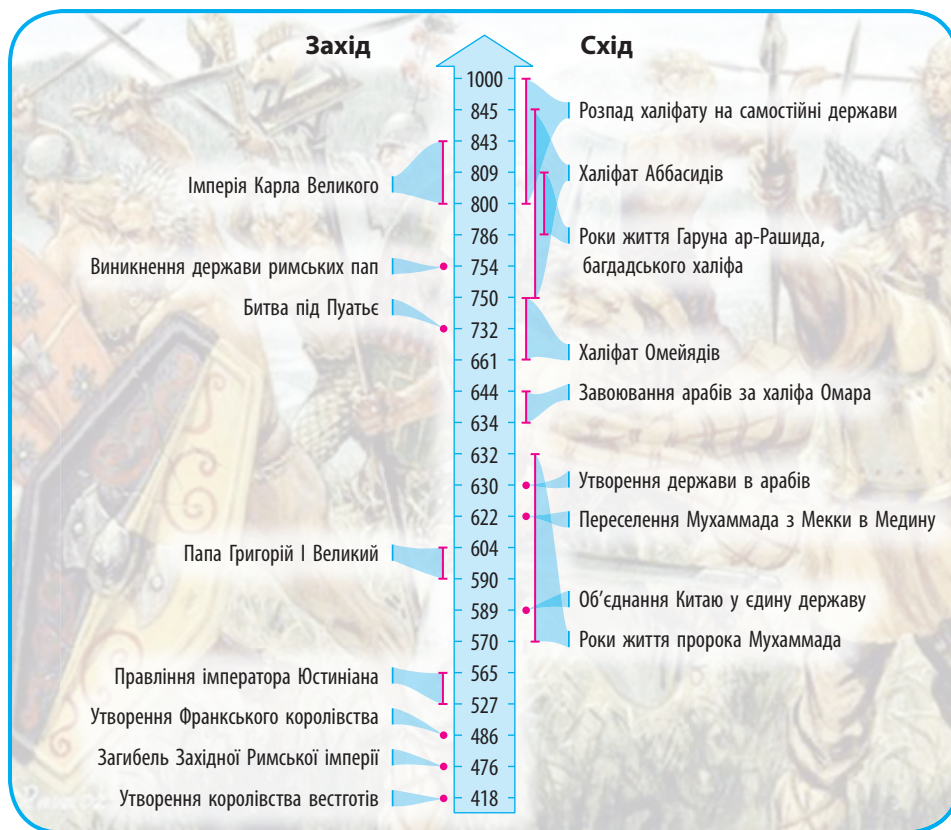
Писемні джерела	Речові джерела	Усні джерела

РОЗДІЛ І. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

Історикам завжди було важко провести межу між великими періодами історії людства. Коли закінчилася історія античної цивілізації та почалося Середньовіччя? Як це трапилося? Чому і як на руїнах старого, віджилого світу з'явилися нові, не схожі на попередні суспільство, держава й цивілізація? На ці запитання ми відповімо в першому розділі підручника.

Народження нової цивілізації у Європі відбувалося в епоху Раннього Середньовіччя й поширилося в часі на довгі п'ять століть. За цей період на карті з'явилися нові народи, міста й держави.

Таким чином, перший розділ підручника присвячений історії трьох великих середньовічних цивілізацій і світових імперій, які багато в чому визначили хід історії людства в Середні віки.

§3. Велике переселення народів і його наслідки

- ✓ Римська імперія була наймогутнішою державою Стародавнього світу. Багаті міста, суворі закони, сильні армія і флот, 50 мільйонів підданих, здавалося б, робили владу імператора незламною. Чому ж трапилося так, що в IV—V ст. непереможна імперія впала до ніг різномовних і диких варварських народів, які «поставили крапку» в римській історії?

1 Варвари й римляни.

У III—IV ст. римські імператори всіма силами намагалися захистити свої володіння від грабіжницьких походів варварських народів — *кельтів, германців, слов'ян*. Германці, що жили на північ від римських кордонів, об'єдналися у великі союзи племен, які становили смертельну загрозу для Римської імперії. Не шкодуючи грошей, римляни будували на кордонах фортеці, сторожові вежі, земляні вали й рови. Так виник *лімес* — укріплений кордон між римськими володіннями й варварськими землями. Однак стримати натиск варварів силами війська не вдавалося.

Використовуючи принцип «Розділяй і володарюй», римляни різними способами прихиляли на свій бік германських вождів і старійшин. Деяким племенам дозволяли селитися на землях імперії за умови, що вони воюватимуть проти інших германців. Так з'явилися *федерати* — варварські племена, союзні Риму. Варвари були мужніми й сильними воїнами. Багато з них наймалися на службу в римську армію. Серед римських офіцерів і воєначальників з'явилися численні вихідці з варварських народів.

У прикордонних провінціях господарювали германці. «Погляньте, — дивувався письменник IV ст., — *варвари, які протягом трива-*

◆ **Рис. 1.** Римський лімес

? Розгляньте рисунок та опишіть римські укріплення.

◆ Рис. 2. Германці в бою

◆ Рис. 3. Гуни

? Розгляньте рисунки. Визначте, чим відрізняються війська германців і гунів.

лого часу розоряли наш народ грабежами, тепер працюють серед нас. Величезні простори землі, що колись була пустою, нині зеленіють завдяки їхній праці».

Деякі германські племена приймали християнство.

Варварські народи швидко запозичували досягнення римської цивілізації у землеробстві, ремеслі та військовій справі.

2 Велике переселення народів.

Наприкінці IV ст. зі східних степів до Європи увірвалися племена *гунів*. Жорстока столітня посуха змусила їх шукати нові пасовища для своєї худоби на просторах Західної Європи. Гуни-кочівники були безстрашними й жорстокими завойовниками. Лавиноподібну атаку гунської кінноти могло витримати тільки сильне, численне й добре організоване військо.

Вторгнення гунів до Європи поклало початок Великому переселенню народів.

Римський історик IV ст. Амміан Марцеллін про гунів

У них [гунів] ніхто не займається хліборобством і ніколи не береться до сохи. Усі вони, не маючи ні певного місця проживання, ні домівки, ні законів, ні сталого способу життя, кочують різними місцями, ніби вічні втікачі, із кибитками, у яких вони проводять життя.

? Яке заняття було головним для гунів?

Гуни нещадно розправлялися з усіма, хто траплявся на їхньому шляху. Спочатку вони вторглися у степи Північного Причорномор'я на землі *аланів* і *готів* та захопили їх. Уцілілі готські племена, рятуючись від люті гунів, переправилися через Дунай й оселилися на землях римлян. Християнський письменник Амвросій так розповідає про події

IV ст.: «*Гуни накинулися на аланів, алани — на готів; готи, вигнані зі своєї батьківщини, захопили в нас провінцію Іллірію. І це ще не кінець!*» У 378 р. у бою біля Адріанополя імператор Валент спробував зупинити готів, але зазнав поразки й загинув. Уперше в римській історії імператор полів на полі бою у сутичці з варварами.

На відміну від попередніх грабіжницьких набігів, варвари приходили надовго, захоплювали великі території, переселялися на нові землі з усім своїм майном. Переміщуватися почали цілі народи, а не окремі загони й армії. Різні причини змушували варварів рухатися в глиб римських володінь. Таким чином, відбулася *міграція* — пересування великих мас людей на значні відстані з метою пошуку нового місця проживання.

Велике переселення народів тривало від IV до VII ст.
й охопило весь варварський світ Європи.

3

Загибель Західної Римської імперії.

У 395 р. імператор Феодосій I поділив імперію між своїми синами на дві частини: Західну й Східну. Багата Східна Римська імперія зі столицею у Константинополі продовжила свою історію ще на тисячу років. Інакше склалася доля Західної Римської імперії, що незабаром впала під ударами варварів.

У 410 р. біля стін Рима зупинилося величезне варварське військо, яке очолював вождь готів **Аларіх**. Він прагнув захопити «вічне місто», де були зібрані награвані багатства з усього світу. Захищати столицю імперії було нікому. Імператор зрадницьки втік. Жителів міста охопив страх. Пізно вночі раби відчинили браму перед військами Аларіха. Три дні варвари грабували місто. Хрещений варвар Аларіх не чіпав лише християнські храми, де шукали захисту городяни. Падіння непереможного Рима сучасники порівнювали з «кінцем світу». «*Мій голос тремтить від ридань і перехоплює горло, поки я диктую ці слова. Воно завойоване, це місто, що підкорило весь світ*» — голосив святий Ієронім у далекій Палестині. Загибель тисячолітньої імперії стала неминучою.

У середині V ст. слідом за германськими племенами на територію імперії вдерлися гуни, очолювані **Аттілою**, якого за жорстокість прозвали «карою Божою». Смертельна небезпека загрожувала римлянам і варварам. У 451 р. Аттіла завдав удару по багатій провінції Галлії. У битві на *Каталаунських полях* об'єднане військо римлян і варварів на чолі з талановитим полководцем **Аецієм** зупинило подальше просування гунів. Величезні втрати змусили Аттілу повернути залишки війська в *Паннонію* (нині Угорщина), за Дунай.

Битва на Каталаунських полях зупинила
завоювання гунами Римської імперії.

Доля Аттілі й Аеція

Флавій Аецій був сином знатного германця й римлянки аристократичного походження. Тривалий час він жив серед готів і гунів як заручник і добре вивчив звичаї і військові можливості варварів. Аецій мав великий авторитет серед римлян. Побоюючись його слави, один з останніх римських імператорів Валентиніан власноруч заколов полководця.

У 452 р. Аттіла спробував захопити Рим. Однак умовляння Папи Римського Льва I, багаті подарунки й загроза чуми змусили завойовника відступити. Наступного року після чергового весільного бенкету Аттілу задушила його нова дружина. Зі смертю вождя гунів упала і його величезна держава, створена на крові й стражданнях народів Європи.

Багато людей вірили в те, що перемога над дикуном Аттілою стане початком відродження вмираючої держави. Однак цього не сталося. У 455 р. вандали легко заволоділи Римом. Два тижні в місті тривали небачені безладдя й насильства. «Вічне місто» спорожніло...

Вандалізм — це безглузде руйнування пам'яток культури й безжалісне ставлення до матеріальних цінностей.

Західна Римська імперія доживала останні дні. Податки й варварські навали розорили простих селян, ремісників і торговців. Загинуло життя в містах. Спорожніли села. Біднота громила палаци й маєтки багатіїв. Християни і язичники в усьому звинувачували одне одного. Сутички між ними часто закінчувалися кровопролиттям.

У другій половині V ст. Римом управляли настільки непримітні люди, що сучасники навіть не згадують їхніх імен. Влада римського імператора не виходила за межі його палацу. Останнім імператором став підліток **Ромул Августул**. Він носив славні імена засновника міста й першого імператора, але вони не принесли йому щастя. У 476 р. германський вождь *Одоакр* скинув юного імператора з престолу й відправив у вигнання, де той незабаром помер. Символи імператорської влади — діадему й пурпурну мантию — відіслали в Константинополь. Одоакр вирішив, що західній частині імперії імператор більше не потрібний. Так тихо й безславно закінчилася історія Великого Риму.

У 476 р. Західна Римська імперія припинила своє існування.

◆ **Рис. 4.** Римський полководець Аецій

◆ **Рис. 5.** Палац Теодоріха в Равенні. Мозаїка із церкви Святого Аполлінарія в Равенні (Італія)

◆ **Рис. 6.** Мавзолей Теодоріха в Равенні

4 Утворення варварських королівств.

Під час Великого переселення варварські народи за 100—200 років долали величезні відстані. Наприклад, вестготи перетнули пів-Європи зі сходу на захід: із Подунав'я вони переселилися до Іспанії. Вандали ще в III ст. жили між Віслою та Одером у Північній Європі, а вже в V ст. вони облаштувалися на землях Карфагену в Північній Африці. Варвари змішалися з народами колишньої імперії.

У цей час розбагатіли й зміцнили свій вплив у германському суспільстві знатні родини, старійшини, воєначальники й королі, які всіма силами прагнули зміцнити й зберегти владу. Чим саме влада короля відрізнялася від влади племінного вождя? Авторитет влади короля спирався на військову силу його дружини, а не на силу його особистого авторитету. Вождя обирали на народних зборах, а король передавав свою владу в спадщину. Королівська влада поширювалася на всю підкорену країну, а не на територію племені, як це було раніше. Так на землях Римської імперії виникли перші *варварські королівства*.

Утворення варварських королівств — важливий
результат Великого переселення народів у Європі.

Ще до загибелі Римської імперії на її території виникли держави вестготів у Іспанії, вандалів і аланів у Африці, бургундів у південній частині Галлії. Наприкінці століття в Північній Галлії виникло Франкське королівство. В Італії утворилося *Королівство остготів*, яке очолив **Теодоріх Великий (493—526)**. Дитячі роки майбутнього короля минули в Константинополі, де він, перебуваючи в заручниках, долучився до культури греків і римлян. У запеклій боротьбі з Одоакром вождь східних готів завоював усю Італію та за підтримки імператора Східної Римської імперії проголосив себе

королем. Своєю столицею Теодоріх зробив неприступну *Равенну* на півночі країни. При цьому він виділяв необхідні кошти для відновлення Рима, зруйнованого навалами різних племен.

Северин Боецій

Античний мислитель Северин Боецій (480—524) вірою і правдою служив варварському королю Теодоріху Великому. Він був відомим письменником, ученим, добре знав філософію, математику, логіку, музику. Кілька століть школярі вивчали науки за його підручниками. Недоброзичливці підступно обвинуватили Боеція у державній зраді. Король повірив доносу, і Боеція кинули до в'язниці, де він написав свою найвідомішу працю — «*Розрада філософією*». У цій книзі він розмірковує про добро й зло, справедливість і несправедливість, про життя й смерть. Боеція стратили, але його «*Розрада філософією*» стала однією з найбільш популярних книг Середньовіччя.

- ? Використовуючи дані про творчість Боеція, поясніть, яким чином досягнення античної культури поширювалися на Середньовіччя.

Теодоріха прозвали Великим не тільки за славні військові перемоги й завоювання. Він був мудрим правителем і дипломатом, прагнув примирити варварів-готів і скорених ними римлян. Король поріднився й підтримував дружні відносини із сусідніми державами. Особливо він цінував мир із сильним королівством франків. Однак через 30 років після смерті Теодоріха його держава загинула під ударами візантійців.

У ході Великого переселення народів загинула Західна Римська імперія. На її уламках виникли варварські королівства.

◆ Рис. 7. Северин Боецій. Середньовічна мініатюра

Запитання й завдання

1. Чому диким гунам вдавалося здобувати перемоги над римськими легіонами?
2. Яке значення мало захоплення «вічного міста» військом готів під командуванням Аларіха?
3. Чим Велике переселення відрізнялося від інших вторгнень варварів на територію Римської імперії?
4. Чому вчені вважають, що Західна Римська імперія припинила своє існування саме в 476 р.?
5. Якими були основні наслідки Великого переселення народів?
6. Використовуючи текст підручника, дайте визначення термінів і понять: *кара Божа*, *вандалізм*, *варварське королівство*, *Каталаунські поля*, *міграція*.
7. Чому Теодоріха прозвали Великим?
8. Обчисліть, скільки років тривала історія Давнього Риму й історія Римської імперії.

§ 4. Франкська держава у V—IX ст.

Германські племена франків незначною мірою брали участь у Великому переселенні народів. Вони не вирушали в далекі походи, не залишали свою батьківщину. Однак саме вони створили могутнє варварське королівство, що поклало початок політичній історії Середньовіччя. У IX ст. королівство перетворилося на імперію, і багато хто вирішив, ніби знову відродився великий Рим. Однак чому правителем імперії став король франків? Чи заслужено його називають Великим? Відповіді на ці питання пошукаємо на сторінках параграфа.

1 Королівство франків.

Під час Великого переселення народів франки приєднали до своїх споконвічних земель у нижній течії Рейну території Північно-Східної Галлії. Племена франків об'єднав 19-річний король **Хлодвіг (486—511)**. Він був нащадком короля *Меровея*, тому династія, що правила протягом V—VIII ст., отримала назву *Меровінги*. Історія розпорядилася таким чином, що перший король династії виявився найбільш могутнім серед усіх Меровінгів. У 486 р. Хлодвіг розгромив залишки римського війська й на місці провінції Галлія створив своє королівство.

Хлодвіг мав усі необхідні якості середньовічного правителя. Він був розумним, хитрим, жорстоким і рішучим. Здобувши владу, він знищив усіх родичів, які могли б претендувати на королівський трон. Одноосібну владу короля на той час ніхто не ставив під сумнів.

Хлодвіг докладав багато сил для зміцнення держави. Він наказав скласти й записати збірник законів на основі звичаїв франків. Так, на початку VI ст. у франків з'явилися перші писані закони «*Салічна правда*». Річ у тому, що багатьох франків називали *саліями*, тобто приморськими франками. Із цією частиною народу і пов'язана назва збірника законів, що захищали королівську владу.

У V—VIII ст. у германських народів з'явилися
«варварські правди» — збірники писаних законів.

«Салічна правда» захищала здоров'я, життя і гідність вільних франків. У законах зазначалися покарання за крадіжку, псування й захоплення майна. «Правда» регулювала родинні стосунки, право спадкування майна й землі. Суворі покарання передбачалися за пограбування й спалення церков і каплиць. У **497 р.** Хлодвіг прийняв християнство. Разом із королем охрестилися ще близько тисячі франків. Своїм вчинком король здобув підтримку церкви, що мала великий авторитет серед галлів, римлян і варварів.

Поступово навколо Хлодвіга зібрався «*королівський двір*» з особисто відданих йому людей, готових виконувати волю правителя. Наприклад, *майордом* завідував земельними володіннями короля, а *маршал* командував кіннотою. Територія королівства поділялася на округи, якими управляли призначені королем *графи* або *герцоги*. У громадах зберегли своє значення старійшини, які виконували розпорядження короля й чинили суд над франками від його імені.

◆ Рис. 1. Знатні франки.
Реконструкція

ФРАНКСЬКЕ КОРОЛІВСТВО ЗА ЧАСІВ ХЛОДВІГА

Посилилося значення королівської *дружини* — основної ударної сили завоювань. На час військових походів із вільних франків збиралися піше ополчення, що воювало за справедливую частку військової здобичі й захопленої землі. Король щороку проводив військові огляди — «*березневі поля*», на яких перевіряв готовність ополченців до походу.

Випадок із суассонською чашею

Як розповідає франкський історик Григорій Турський, під час розподілу військової здобичі після битви під Суассоном король Хлодвіг хотів узяти, крім його частки, дивовижної краси золоту чашу. Її використовували під час богослужінь, і єпископ просив повернути реліквію церкві. Однак один із дружинників заперечив королю й розрубив чашу мечем, вимагаючи своєї частки здобичі. Хлодвіг підкорився звичаю, але не забув образу. Наступного року під час військового огляду королю не сподобався вигляд зброї цього воїна, і він кинув його сокиру на землю. Коли воїн нахилився, щоб підняти зброю, Хлодвіг завдав йому смертельного удару мечем по голові й вигукнув: «Так само ти вчинив із чашею». Цим король затвердив свою владу, і відтоді його стали боятися.

? Як ви вважаєте, чи міг би Хлодвіг так само вчинити з воїном, якби був звичайним племінним вождем?

У роки правління Хлодвіга у франків виникла держава із сильною королівською владою.

◆ **Рис. 2.** Суассонська чаша.
Сучасний малюнок

◆ **Рис. 3.** Хрещення Хлодвіга. Різьблення по слонової кістці. IX ст.

Спираючись на підтримку свого народу, підкорених римлян і християнської церкви, Хлодвіг завоював сусідні народи. Управляти великою державою, що створювалася силою зброї, було дуже непросто. На захоплених землях король нав'язував християнство серед варварів.

Франкське королівство протягом чотирьох століть залишалося найбільшим у Європі.

2 Королівство «лінивих королів».

Після смерті Хлодвіга Франкське королівство поділили його сини. Потім почалася 40-літня міжусобна війна між онуками й правнуками Хлодвіга. Династія Меровінгів втрачала могутність.

У VII ст. посилилася влада *майордомів*, які з часів Хлодвіга завідували земельними володіннями франкських правителів. Поступово вони відсунули королів від безпосереднього управління країною і стали передавати свою посаду в спадщину. В історії Меровінгів почався період «лінивих королів».

Майордом **Карл Мартелл (715—741)** (прізвисько «Мартелл» означає «молот») об'єднав усе королівство під своєю владою. Він завдавав сильних ударів супротивникам усередині країни й зовнішнім ворогам. У битві під *Пуатьє* у **732 р.** Карл Мартелл зупинив просування *арабів* у Європу й розгромив колись непереможну арабську кінноту. Авторитет майордома був набагато більшим за тій колишньої влади Меровінгів.

Після небаченого злету могутності Франкського королівства в VI ст. «лінові королі» династії Меровінгів загальмували розвиток держави. Тільки зміна династії могла сприяти подальшому зміцненню країни й суспільства.

3 Каролінги захоплюють владу.

У середині VIII ст. майордом *Піпін Короткий* вирішив захопити королівський трон. Здійсненню його намірів сприяв папа римський, якому Піпін обіцяв допомогти усунути ворогів із папства. У своєму посланні Піпіну папа написав, що королем має називатися *«той, у кого влада, а не той, у кого королівської влади не залишилося»*. Такого «благословення» виявилось достатньо. У **751 р.** майордом скинув останнього короля Меровінгів і відправив його в монастир. Піпін Короткий пройшов спеціальний обряд коронування й миропомазання, який засвідчив, що новий король нібито має божественний захист. Так виникла королівська династія *Каролінгів*, названа за іменем Карла Мартелла.

◆ Рис. 4. Карл Великий.
Сучасний малюнок

Справу батька й діда гідно продовжив король **Карл Великий (768—814)**. Це був розумний, далекоглядний, рішучий, хоча й жорстокий правитель, який перетворив Франкське королівство на найсильнішу державу Західної Європи.

Штрихи до портрета короля

Біограф Карла Великого чернець Ейнгард писав: «Карл мав міцну статуру і був досить високим на зріст... Голова його була круглою, очі — виразними, ніс — досить великим. Благородна сивина прикрашала обличчя, завжди живе й веселе. Усе це сприяло його привабливості. І хоча шия його була занадто коротка й товста, а живіт випирає, пропорційність інших частин тіла приховувала ці недоліки. Хода Карла була впевненою, весь його вигляд — мужнім».

Зміна династії у Франкському королівстві сприяла зміцненню держави й новим завоюванням.

4 Карл Великий: шлях від короля до імператора.

Історики стверджують, що за час правління Карла Великого його військо здійснило 53 військові походи на північ, схід і південь. Не випадково в греків тоді виникла приказка: *«Із франком дружи, але сусідом йому не будь!»*

Понад 33 роки тривала боротьба Карла із племенами саксів-язичників. Опір саксів посилювався після того, як Карл розпочав насильницьку християнізацію.

Карл Великий, спираючись на допомогу слов'янських племен, ліквідував *Аварський каганат* — державу агресивних і жорстоких ко-

чівників. Авари захопили територію сучасної Угорщини і звідти здійснювали криваві грабіжницькі набіги в сусідні країни, змагаючись у жорстокості зі своїми предками гунами. Франки розгромили військо кочівників, перебили аварських вождів і захопили величезну здобич.

Карл здійснив кілька походів у завойовану арабами Іспанію. Вони мали незначні успіхи, і до своїх володінь Карл приєднав лише малу частину Іспанії.

До кінця правління Карла Великого його володіння простягалися від річки Ельби на сході до Атлантичного океану на заході; від півострова Ютландія на півночі до Іспанії на півдні.

Карл Великий перетворив Франкське королівство на імперію — величезну державу, що виникла в результаті завоювання й підкорення різних країн і народів.

◆ **Рис. 5.** Завоювання франків у V—IX ст.

? Користуючись картою, випишіть у зошит назви варварських країн і народів, підкорених франками.

◆ **Рис. 6.** Франкський воїн (шахова фігура). Слонова кістка

Карл продовжував політику свого батька, спрямовану на зміцнення союзу з римськими папами. Він здійснив кілька походів у Італію і підкорив *Лангобардське королівство*. Силою зброї франки відновили на папському престолі вигнаного римлянина папу Льва III.

Під час різдвяного богослужіння 800 р. в соборі Святого Петра папа Лев III поклав на голову германського правителя корону римського імператора. Вважалося, що тепер «із божою поміччю» у Європі відновлена Римська імперія, очолювана германським королем *Карлом Августом*. Навіть візантійський імператор після тривалих переговорів погодився називати Карла своїм «братом».

Головним містом утвореної держави вважався Рим, але улюбленою резиденцією Карла залишався *Ахен*.

Імператорський титул зміцнив авторитет Карла й дозволив йому продовжувати завоювання на всій території колишньої Західної Римської імперії.

5

«Каролінгське відродження».

Карл був видатним політичним діячем свого часу. Правитель франків високо цінував учених і запрошував на королівську службу відомих письменників, поетів, богословів і мудреців. Поступово з учених ченців і друзів імператора утворилася *Академія*. Так на честь навчального закладу, заснованого давньогрецьким філософом Платоном, було назване співтовариство вчених людей при дворі германського короля. Члени Академії велику увагу приділяли вивченню праць римських філософів, істориків, письменників, забутих на кілька століть. Тому період правління Каролінгів учені називають «*Каролінгським відродженням*».

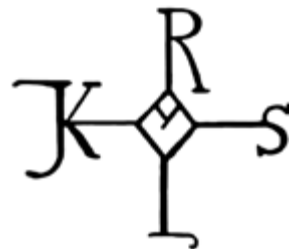
«Каролінгське відродження» — спроба відродити досягнення античної культури й освіти. «Відродження» не виходило за межі королівського двору.

Карл Великий наказав повсюдно відкривати школи при монастирях та єпископствах. Проте його розпорядження далеко не завжди виконували, оскільки в країні було дуже мало

◆ Рис. 7. Покладання імператорської корони на голову Карла Великого. Середньовічна мініатюра

◆ Рис. 8. Автограф Карла Великого

людей, здатних навчати інших. Сам король Карл навчався протягом усього життя. Його вчителем був відомий англосаксонський чернець Алкуїн.

Учитель імператора

Алкуїн (730—804) був представником знатного англосаксонського роду з англійського королівства Нортумбрія, де він закінчив єпископську школу й став священником. Він прийняв запрошення Карла і разом із кращими учнями прибув до королівського двору. Алкуїн був одним із найбільш освічених людей свого часу. Офіційних посад при дворі короля він не обіймав, але був головним радником Карла, натхненником створення Академії, автором підручників із граматики, філософії та математики. У похилому віці пішов до монастиря в Турі (нині Франція), що славився своєю школою і переписувачами книг.

6 Розпад Імперії франків.

До складу великої імперії Карла Великого входили землі германців, галлів, слов'ян, римлян. Ці народи помітно відрізнялися один від одного, розмовляли різними мовами, мали свої звичаї і традиції, перебували на різних рівнях розвитку. На підвладних землях було недостатньо міст. Не

вистачало грамотних і відданих чиновників, які могли б управляти державою. Єдність країни зберігалася лише завдяки величезному авторитету Карла Великого.

Незадовго до смерті Карла йому доповідали: *«Твої посланці більше не підкоряються, накази твоїх графів не виконуються»*. Кордони імперії зазнавали постійних набігів із боку норманів, арабів і слов'ян. Розпад Імперії франків був неминучим.

Син Карла Великого **Людвік I Благочестивий (814—840)** намагався продовжувати політику батька й утримувати владу в імперії. Для цього йому довелося виколоти очі власному племіннику, що зчинив заколот в Італії. В останні роки правління Людвіка I у країні не припинялися війни між імператором і його синами, що бажали своєї «частки» земель і багатств.

У **843 р.** сини Людвіка в *місті Верден* (нині Німеччина) уклали договір про поділ імперії. Як саме онуки Карла Великого поділили його імперію? Згідно з *Вер-*

◆ **Рис. 9.** Поділ Франкської імперії у 843 р.

? Які сучасні країни починають свою історію з розпадом імперії Карла Великого?

денським договором **Карлу Лисому** віддали так зване *Західнофранкське королівство*, землі якого стали основою для Середньовічної Франції. **Людвік Німецький** отримав *Східнофранкське королівство* — землі майбутньої Німеччини. **Лотарю** дісталася «середнє королівство», що дістало назву *Лотарингія*. До складу цієї штучно створеної держави увійшли Італія і землі вздовж Рейну. Імператорський титул перетворився на порожнє місце. Відтепер кожна держава самостійно продовжувала свій шлях в історії Середніх віків.

◆ Рис. 10. Учений чернець Алкуїн

Після поділу імперії на окремі держави тривав розпад королівств на самостійні графства, герцогства й князівства. Настав час феодальної роздробленості.

Запитання й завдання

1. Якими заходами король Хлодвіг зміцнював свою державу?
2. Яку роль відіграла «Салічна правда» в історії франків?
3. Як відбулася зміна династій у Франкському королівстві?
4. Поясніть зміст приказки «Із франком дружи, але сусідом йому не будь».
5. Які події вважають початком історії Франкської імперії?
6. Що таке «Каролінгське відродження»?
7. Назвіть причини розколу імперії Карла Великого.
8. Які держави утворилися після поділу Імперії франків?
- 9.* Чи можна вважати, що союз франкських королів і католицької церкви був неминучим?
- 10.* Чим королівство відрізняється від імперії?
- 11.* Чи справедливо імператора Карла називають Великим?

2 «Анналів» Лоршського монастиря (нині Німеччина)

772 р. Король Карл перебував із військами в Саксонії та зруйнував їхню святиню, що називалася Ірмінсул.

775 р. Король Карл перебував із військами в Саксонії, спустошив її, завдавши великих руйнувань, і завоював фортеці, і поставив там гарнізон.

780 р. Король Карл вирушив із військами в Саксонію і дійшов до великої річки Ельби, і всі сакси підкорилися йому, і взяв він різних заручників, і поділив він цю країну між єпископами, священиками й абатами для того, щоб вони хрестили тут і проповідували.

792 р. Але в попереднє літо сакси... повернулися до язичництва, якого перед цим зреклися...

799 р. Карл вступив у Саксонію, захопив безліч саксів із їхніми дружинами й дітьми, розселивши їх у різних областях своєї держави, а землю їхню поділив між своїми вірними, а саме між єпископами, священиками, графами...

1. Із якою метою Карл Великий завойовував землі саксів? 2. Як Карл управляв завойованими землями саксів? 3. Які методи застосовував король для того, щоб зломити опір саксів?

§ 5. Візантія — спадкоємиця Римської імперії. Злети й падіння

✓ Східну частину Римської імперії вчені називають *Візантією*, хоча самі її жителі вважали себе *ромеями* — продовжувачами історії великого Риму. У Середні віки Візантійська імперія пережила часи великих потрясінь і грізної могутності. Її територія катастрофічно скорочувалася й знову збільшувалася. Як вчені пояснюють злети й падіння візантійської цивілізації?

1 Візантійська імперія у V—VII ст.

Візантійська імперія — величезна держава, що містила в собі землі з високим рівнем економічного розвитку. Її населення перевищувало 35 млн осіб. За кількістю жителів Візантія поступалася лише Китаю. Країну прикрашали найбагатші й найбільші міста світу — *Константинополь*, *Александрія*, *Антіохія*, які переживали час розквіту. Бурхливо розвивалися сільське господарство й ремесла, величезні доходи приносила торгівля зі східними країнами.

На землях Візантії жили давні високорозвинені народи: греки, сирійці, вірмени, єгиптяни та ін. Під час Великого переселення народів тут оселилися й змішалися з місцевим населенням германці, слов'яни, авари. Ромеї користувалися двома мовами. Державні документи й закони видавалися латиною. Проте більшість людей спілкувалися грецькою, що зрештою стала головною державною мовою країни.

Візантійську державу очолював *василевс* — імператор, який мав величезну монархічну владу, неосяжні землі й багатства. Василевс вважався єдиним спадкоємцем римських імператорів, і ніхто інший, на думку візантійців, не мав права носити цей титул. Дорадчим органом при імператорі був *сенат*. До складу *сенату* входили люди з почесних давньоримських родів, а також ті, що своїми заслугами здобули довіру імператора. Вірою і правдою василевсу служили численні *чиновники*. Найбільша в Європі регулярна армія і непереможний флот підкорялися імператорові й захищали кордони держави.

Проте у візантійських монархів була своя «ахіллесова п'ята» (вразливе місце) — законом не було закріплене право передавати владу у спадок. Тому візантійських правителів часто усували від влади змовники. Зі 109 імператорів, що займали константинопольський трон, лише 34 померли своєю смертю. Інші загинули в результаті змов, війн тощо.

У VI ст. Візантійська імперія переживала час небаченої могутності та вважалася найсильнішою державою світу.

◆ **Рис. 1.** Василевс. Сучасний малюнок

◆ **Рис. 2.** Візантійські воїни. Реконструкція
? Які види війська показані на малюнку?

2 Константинополь — «майстерня розкоші».

Столиця Візантійської імперії розташовувалася на західному березі протоки Босфор, що відокремлює Європу від Азії. Місто перетинали прямі широкі вулиці, прикрашали імператорські палади, громадські споруди, храми й багатоповерхові будинки, садиби багатіїв, фонтани й парки, колони та статуї. У центрі Константинополя розміщувався *іподром* — майдан для кінних змагань, що були улюбленою розвагою городян.

Новий Рим

У 330 р. імператор Константин Великий заснував нову столицю Римської імперії. За його наказом було повністю перебудоване давньогрецьке місто *Візантій*. Спочатку нову столицю називали *Новий Рим* або просто *Місто*. Згодом за візантійською столицею закріпилася назва на честь її засновника — *Константинополь*. На Русі столицю Візантії називали *Царгород*. Сьогодні це місто має назву *Стамбул*.

Вулиці Міста були вимощені кам'яними плитами. Постійно працював водогін. У величезних підземних цистернах зберігався стратегічний запас води. У місті діяли пожежна служба, поліція, існувало нічне освітлення. За кращих часів населення міста досягало 500 тис. осіб.

Константинополь був найбільшим містом, портом і фортецею у Європі. З усіх боків його оточували високі кам'яні стіни з численними вежами, що перетворювали місто на неприступну фортецю.

Константинополь називали «золотим мостом» між Європою та Азією. Жодне європейське місто не могло зрівнятися з ним могутністю й багатством.

3 Юстиніан Великий.

Своїєї найвищої могутності Візантійська імперія досягла в роки правління імператора **Юстиніана I Великого (527—565)**. Цей надзвичайно працьовитий, наполегливий, жорстокий і підступний правитель намагався відновити колишню могутність Римської імперії та підпорядкувати Середземне море Візантії.

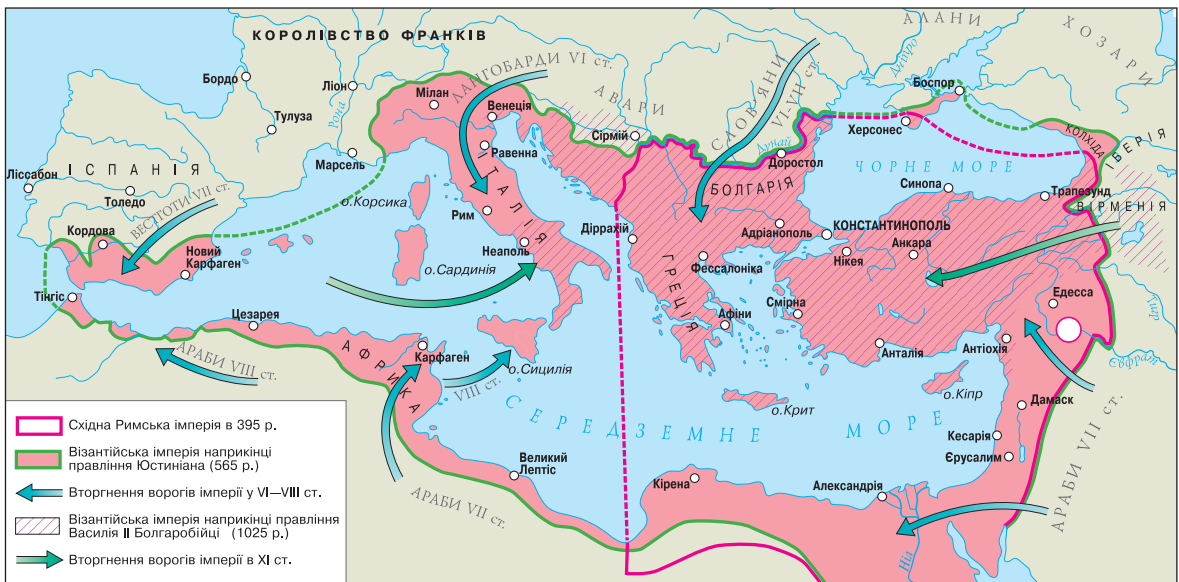
Із селян в імператори

Майбутній імператор Юстиніан народився в 483 р. в родині селянина Саватія у невеликому селищі на території сучасної Сербії. Хлопчика назвали Петром. Рятуючись від злиднів, він пішов служити до візантійської армії слідом за своїм дядьком Юстином, який, виявивши мужність і хоробрість, став офіцером гвардії. Через деякий час гвардійці поставили Юстина на імператорський трон. Незабаром високий офіцерський чин і родове ім'я Флавій здобув і племінник василевса. Перед смертю дядько всиновив племінника, і в Петра з'явилося ще одне ім'я — Юстиніан. Так імператорський престол у Константинополі посів *Флавій Петро Саватій Юстиніан*, якого прозвали *Великим*.

? Поясніть складові частини повного імені імператора.

◆ **Рис. 3.** Візантійська імперія в V—XI ст.

? Випишіть у зошит назви варварських народів Європи й Азії, які були сусідами Візантії в ці часи.

Візантійська армія придушила запеклий опір варварських королівств у Італії, Іспанії та Північній Африці. Територія Візантії збільшилася вдвічі, але розширити володіння до розмірів імперії за часів Константина не вдалося.

Витрати на завойовницькі війни лягли на плечі простих трудівників, які сплачували державі великі податки, служили в армії, працювали на численних будівництвах. У країні було багато незадоволених політикою Юстиніана. У 532 р. у Константинополі спалахнуло повстання «Ніка» («Перемагай»). Повсталі вимагали зниження податків і покарання урядовців-хабарників. На вісім днів столиця опинилася в руках повсталих. Імператор Юстиніан звернувся по допомогу до варварів-найманців. Під час придушення бунту за наказом імператора було знищено 30 тис. осіб. Константинополь потонув у крові.

За часів правління Юстиніана по всій країні розгорнулося будівництво шляхів, мостів, фортець, храмів. Особливу увагу імператор приділяв столиці. Уся міць імперії була кинута на будівництво храму Святої Софії на місці церкви, що згоріла під час повстання «Ніка». З усієї імперії на будівництво привозили мармур, золото, срібло, слонову кістку, цінні залишки давніх античних споруд. Будівництво очолювали архітектори Ісідор й Анфімій. У своєму підпорядкуванні вони мали 100 десятників, кожний з яких, у свою чергу, керував сотнею робітників. Наприкінці робочого дня вони отримували платню за свою працю. Будівництво храму було завершено через п'ять років.

◆ Рис. 4. Юстиніан I Великий. Мозаїка

Храм Святої Софії

Найбільш незвичними у храмі Святої Софії є величезна зала (неф) і її центральний купол — велична 33-метрова півкуля, залита світлом, що випромінюють 40 вікон, прорізаних в основі куполу. Відвідувачі храму не розуміють, як прикріплений купол: здається, що він висить у повітрі. За висотою внутрішнього простору (56 м від підлоги до вершини купола) храм не мав собі рівних протягом 900 років. Стіни храму прикрашають численні фрески й мозаїка роботи кращих митців.

Храм Святої Софії є видатним досягненням візантійської архітектури й мистецтва.

Політика Юстиніана прославила Візантію та розорила її господарство. Після смерті імператора почалося закономірне ослаблення Візантії. Натиск ворогів був нестримним. *Лангобарди* підкорили Іта-

◆ Рис. 5. Собор Святої Софії у VI ст.
Реконструкція

◆ Рис. 6. Міські садиби простих візантійців. Реконструкція

лію, на сході наступали перси й араби. Слов'янські племена захопили великі землі на Балканському півострові. Територія Візантійської держави зменшилася в чотири рази.

У VII—IX ст. Візантія зазнала важких часів, що було пов'язано з навалами ворогів, а також внутрішніми проблемами й безладдями.

4 Іконоборство.

У VIII ст. візантійські імператори *Лев III* і *Константин V* вирішили зміцнити свою владу й могутність за рахунок багатой християнської церкви. Вони поклали початок *іконоборству*. Імператори та підмовлені ними священики стверджували, що шанування ікон, святих мощів й інших церковних реліквій є ідолопоклонством, проявом язичництва і його варто позбутися. Таким чином, численні монастирі, де зберігалися реліквії, ставали непотрібними. Землі й багатства монастирів повинні були перейти до держави.

Країна розкололася на два табори: *іконоборців* та *іконошанувальників*. У протистоянні брали участь усі верстви візантійського суспільства. Єдності не було навіть в імператорських родинах. Ідеологічна боротьба й терор тривали протягом століття. Врешті-решт іконошанувальники взяли гору.

Іконоборство похитнуло вплив християнської церкви в суспільстві. Візантійський імператор залишився визнаним главою православної церкви.

Ідеї іконоборців відбивали точку зору багатьох людей, незадоволених надмірною розкішшю й багатствами церкви, а також розбещеністю духовництва.

5 Піднесення Візантійської імперії у IX—XII ст.

Нового розквіту Візантійська імперія досягла в період правління василевсів *Македонської династії*.

Візантія повністю контролювала Балканський півострів до Дунаю, її володіння досягали Палестини. Вона зуміла зупинити наступ диких кочівників *печенігів*. Після хрещення князя Володимира в 988 р. Київська Русь із жорстокого ворога й торговельного суперника перетворилася на надійного союзника й партнера Візантійської імперії. Силу візантійської зброї відчули на собі германські імператори й арабські халіфи. Візантія завоювала Болгарію.

◆ Рис. 7. Василій II Болгаробійця. Сучасний малюнок

Василій Болгаробійця

Василій II (976—1025) був найуспішнішим імператором Македонської династії. Здобувши владу, він придушив заколоти й повстання. Василевс мав залізний характер, був справжнім воїном, невибагливим і суворим солдатом. У повсякденному житті він залишався скромною людиною, не носив прикрас, корони, розкішних пурпурних убрань. Скарбниця імператора була переповнена.

Василій II успішно воював із ворогами Візантії у Європі, Азії та Африці. Грізним супротивником була сусідня Болгарія. У 1014 р. Василій II завдав цареві Самуїлу жорстокої поразки. У полоні опинилися 15 тисяч болгарських воїнів. За наказом імператора-християнина вони були осліплені. Кожному сотому воїнові залишили одне око, щоб він привів свою «сотню» на батьківщину. За цю нелюдську розправу Василій II дістав прізвисько «Болгаробійця». Болгарська держава на 170 років припинила своє існування.

❓ Із якою метою візантійський василевс учинив жорстоку розправу над полоненими болгарами?

Наприкінці XII ст. візантійське суспільство охопив внутрішній розбрат, розгорнулася жорстока боротьба за владу, що призвело до ослаблення держави. Константинополь лишався неприступним майже 880 років. Він витримав сім облог, але в 1204 р. був захоплений і розграбований християнським воїнством *хрестоносців*. На 60 років єдиної Візантії не стало. На її землях виникло кілька невеликих держав.

До XIII ст. Візантійська імперія зберігала статус провідної світової держави.

6 Культура Візантії.

У Середні віки Візантія за рівнем освіти перевершувала країни Західної Європи. Річ у тому, що Візантійська держава й суспільство

◆ **Рис. 8.** Заняття у вищій школі. Середньовічна мініатюра

потребували багато не лише грамотних, а високоосвічених людей. Будь-яка вільна людина могла здобути освіту в приватній, державній або монастирській школі. Школярі опановували тут основи читання, письма, лічби, церковного співу. Вони вивчали Біблію, релігійні книги й праці античних учених.

Освіта відкривала можливості для успішної кар'єри. Іноді батьки продавали майно, щоб зібрати гроші на навчання дітей. Уже в IX ст. кращі учні монастирських або міських шкіл могли продовжити освіту у *вищій школі*, яку було відкрито в імператорському палаці для обдарованої молоді. Саме тут згодом виник перший у Європі *університет*.

Високий рівень освіти забезпечив накопичення *наукових знань* і сталий розвиток необхідних суспільству наук: математики, фізики, хімії. Візантійські інженери створювали складні механізми, металеві й облогові машини. РOMEї оснащували фортеці й морські кораблі спеціальними знаряддями, що метали *«грецький вогонь»*, силу якого відчували на собі ворожі армії.

Міжнародна торгівля й мореплавство потребували точних знань із географії та астрономії. Візантійські медики спиралися на досягнення античних лікарів. В імперії успішно розвивалася *історична наука*. Праці візантійських істориків — це основа наших знань з історії Візантії та сусідніх країн, золотий фонд світової історичної науки.

Світову популярність здобули візантійські майстри живопису. Окремі зразки їхніх праць збереглися до наших днів на стінах і зводах християнських храмів. *Фрески* покривали внутрішню поверхню купола й стін храмів. Живописці зображували Христа і його подвиги, Богоматір, небесне склепіння, діяння апостолів й інші біблійні сюжети. Особливу увагу художники приділяли зображенню імператорів і членів їхніх родин. Високого рівня досягли майстри *мозаїки*.

Величезні мозаїчні картини прикрашали кращі храми імперії. Повсюдно працювали майстерні з виробництва *смальти* — невеликих шматочків непрозорого скла найрізноманітніших кольорів і відтінків, які використовувалися для створення мозаїчних картин.

Вершиною візантійського мистецтва заслужено вважається *іконопис*. Прекрасні та водночас суворі образи Христа й святих, написані на дереві за особливими правилами, виховували у глядача глибокі почуття віри й співпереживання.

Культура візантійської цивілізації залишила глибокий слід у розвитку людства.

◆ Рис. 9. Мозаїка в одному із християнських храмів Херсонеса Таврійського (Крим)

Запитання й завдання

1. У чому виявлялися сила й слабкість імператорської влади у Візантії? 2. Чому Константинополь називали «майстернею розкоші»? 3. Використовуючи текст підручника, доведіть, що Константинополь був міцною фортецею. 4. Охарактеризуйте Юстиніана Великого як державного діяча і людину. 5. Чому собор Святої Софії у Константинополі називають «чудом світу»? 6. Які особисті якості мав візантійський імператор Василій II Болгаробійця? Чому його вважають найуспішнішим імператором Македонської династії? 7. Яких успіхів досягли ромеї в розвитку мистецтва? 8. Які види живопису поширилися у Візантії? 9. Як ви можете пояснити успіхи освіти й науки у Візантії? 10.* Чому Велике переселення народів не стало крахом для Східної Римської імперії?

§ 6. Практичне заняття. Виникнення слов'янської писемності. Кирило і Мефодій

✓ Слов'янські племена були активними учасниками Великого переселення народів. Вони розселилися на просторах Центральної і Східної Європи від Прибалтики до Пелопоннесу й Криту. Варварські племена слов'ян-язичників виявилися сусідами високоцивілізованих народів колишньої Римської імперії. Наприкінці Раннього Середньовіччя виникли сильні слов'янські держави, населення яких сповідувало християнство. Як слов'янам вдалося стати частиною європейської цивілізації?

1 Східне християнство.

Ми пам'ятаємо, що саме у східній частині Римської імперії виникло, зміцніло й поширилося світом християнство. Тому Візантію завжди вважали осередком християнської релігії.

◆ Рис. 1. Скрипторій. Мініатюра

Східна християнська церква мала свої особливості, що відрізняли її від західного — католицького — варіанта християнства. Наприклад, головним священиком західної церкви вважався римський єпископ — папа. У східному християнстві виділилися старші священики — *митрополити*. Серед них особливий авторитет мали чотири *патріархи* — александрійський, антіохійський, єрусалимський та константинопольський, якого до сьогодні називають *Всесвітнім*, визнаючи його верховенство в питаннях віри.

У Візантійській імперії завжди дотримувалися принципу: «*Віс-тар — основа трону*». Тому імператори й патріархи прагнули гармонійних відносин між собою. При цьому патріархи визнавали головну роль василевса й виступали союзниками державної влади.

Віровчення східної християнської церкви об'єднало країни й народи Візантії навколо імператорського трону.

Протягом усього Середньовіччя візантійці відрізнялися високим рівнем культури й освіти. Велику роль у поширенні віри й знань відіграли християнські монастирі. Зазвичай тут розміщувалися школа для хлопчиків, бібліотека й *скрипторій* — майстерня з переписування книг, адже всі вони були рукописними. У майстернях при монастирях виготовляли пергамент, а пізніше — папір, працювали переписувачі й палітурники. Читання книг було обов'язковим заняттям ченців.

Із правил Студійського монастиря в Константинополі

Якщо хто-небудь візьме в бібліотеці книгу й буде поводитися з нею недбало або якщо поцупить чужу без дозволу власника — не видавати йому в цей день книг взагалі. Якщо бібліотекар не проявляє належної старанності, розтріпує книги, ставить їх не на відведені місця або дозволяє їм вкриватися пилом, нехай обідає сухом'ятку. Якщо переписувач зопалу зламає писало, нехай відіб'є 30 поклонів. Якщо каліграф погано готує пергамент і палітурні верстати, то нехай відіб'є 150 поклонів.

? Як правила монастиря характеризують ставлення духовництва до книг?

Чому ж у монастирі приділяли таку увагу дбайливому ставленню до книг? Ми знаємо, що в книгах зібрані знання, накопичені людством. Наприклад, у Біблії та Євангелії викладена суть християнства, усі головні питання віровчення. Поширення й зміцнення віри неможливі без знання священних книг.

2 Брати Кирило і Мефодій.

На початку IX ст. в родині відомого воєначальника в грецькому місті Фессалоніки (на Русі його називали *Солунь*) народилися брати Костянтин і Михайло. У слов'янському світі вони відомі під чернечими іменами **Кирило (827—869)** й **Мефодій (820—885)**. Їм ставлять пам'ятники, їхніми іменами називають ордени та храми й монастирі. Чому ж слов'яни так шанують греків-візантійців?

Здавалося б, долі братів мали скластися по-різному. Старший Мефодій пішов батьковими слідами й швидко зробив кар'єру на державній службі. Досягнувши успіхів у світському житті, Мефодій прийняв постриг і став ченцем одного з монастирів.

Молодший Кирило з дитинства виявляв здібності до наук і мов. У Константинополі він навчався в кращій школі в імператорському палаці. Його вчителями були відомий вчений *Лев Математик* і майбутній патріарх *Фотій*. За досягнення в науках Кирила прозвали Філософом. Незабаром він став священником і виконав кілька важливих місій щодо поширення християнства серед іновірців — арабів і хозар. Проте головну місію свого життя братам судилося виконати в далекій слов'янській країні.

3 Кирило й Мефодій — першовчителі слов'ян.

У IX ст. у Центральній Європі на території сучасних Чехії, Словаччини та Польщі виникла слов'янська держава *Велика Моравія*. Римські папи й константинопольські патріархи прагнули повернути жителів цієї країни у християнство. У **863 р.** з доручення візантійського імператора в Моравію вирушили брати Кирило й Мефодій. Вони розуміли, що зміцнити християнство серед слов'ян без книг неможливо. «*Навчати без абетки й книг — це однаково, що писати бесіду на воді*», — так стверджував Кирило. Спеціально для слов'ян, мову яких брати знали з дитинства, вони створили абетку. Першу слов'янську абетку називають *глаголицею*.

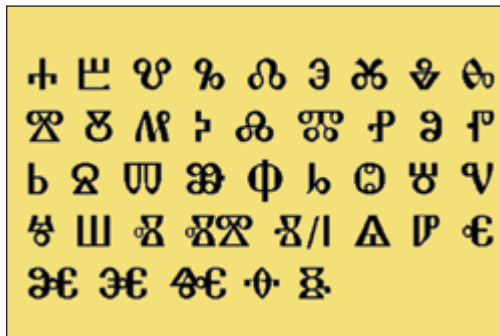
◆ Рис. 2. Настоятель монастиря Феодор Студит. Мозаїка

◆ Рис. 3. Брати Кирило й Мефодій. Ікона XIX ст.

◆ **Рис. 4.** Кирило й Мефодій перекладають богослужбові книги слов'янською мовою. Мініатюра X ст.

◆ **Рис. 5.** Глаголиця

Літери для абетки брати запозичили з давньогрецького й давньоєврейського алфавітів, деякі створили заново. За допомогою глаголиці брати переклали слов'янською мовою Біблію, Євангеліє, Псалтир й інші богослужбові книги. Таким чином, Моравія досить швидко стала християнською країною.

Після смерті Кирила справу освіти слов'ян продовжив Мефодій, якому допомагали талановиті учні. На основі глаголиці вони створили *кирилицю* — слов'янську абетку, що набула поширення серед південних і східних слов'ян. На північ від Візантії у IX ст. розташовувалося Перше Болгарське царство. У 864 р. болгарський правитель Борис і його народ прийняли християнство від візантійців. Кирилиця затвердилася серед болгар, а потім поширилася серед народів України-Русі.

4 Слов'янська абетка.

Кирилиця містить у собі знаки письма, що здавна використовувалися в алфавітах європейських країн. Порівняємо відомі нам алфавіти (рис. 6—9).

Виконайте в зошиті такі завдання.

- 1) Випишіть букви кирилиці, які сьогодні не використовуються.
- 2) Випишіть букви українського алфавіту, які зустрічаються в трьох інших алфавітах.
- 3) Полічіть, скільки букв збігаються в українському алфавіті, кирилиці й давньогрецькому алфавіті.
- 4) Якими буквами сучасний український алфавіт відрізняється від кирилиці?
- 5) Зробіть висновок щодо споріднення сучасних і давніх алфавітів народів Європи.

Αα Ββ Γγ Δδ Εε Ζζ Ηη Θθ Ιι Κκ
Λλ Μμ Νν Ξξ Οο Ππ Ρρ Σσ Ττ
Υυ Φφ Χχ Ψψ Ωω

◆ Рис. 6. Давньогрецький алфавіт

Aa Bb Cc Dd Ee Ff Gg Hh Ii Jj Kk Ll Mm Nn Oo Pp
 Qq Rr Ss Tt Uu Vv Ww Xx Yy Zz
 aa bb cc dd ee ff gg hh ii jj kk ll mm nn oo pp
 qq rr ss tt uu vv ww xx yy zz
 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9
 ! " # \$ % & ' () * + , - . : ;
 , - . : ;
 @ [\] ^ _ ` { | } ~
 ¡ ¢ £ ¤ ¥ ¦ § ¨
 © ª « ¬ ® ¯ ° ±
 ² ³ ´ µ ¶ · ¸ ¹ º » ¼ ½ ¾
 À Á Â Ã Ä Å Æ Ç È É
 Ê Ë Ì Í Î Ï Ñ Ò Ó
 Ô Õ Ö × Ø Ù Ú Û Ü
 Ý Þ ß à á â ã

◆ Рис. 8. Кириллица

Aa Bb Cc Dd Ee Ff Gg Hh Ii
Jj Kk Ll Mm Nn Oo Pp Qq Rr
Ss Tt Uu Vv Ww Xx Yy Zz

◆ Рис. 7. Латинський алфавіт

Аа Бб Вв Гг Гг Дд Ее Єе Жж
Зз Ии Іі Її Йй Кк Лл Мм Нн
Оо Пп Рр Сс Тт Уу Фф Хх
Цц Чч Шш Щщ Ъь Юю Яя

◆ **Рис. 9.** Сучасний український алфавіт

Візантія значною мірою вплинула на формування культури південних і східних слов'ян. Слов'яни прийняли християнство візантійського зразка. Слов'янська писемність на основі кирилиці є природним продовженням досягнень середньовічної європейської цивілізації.

Сьогодні кирилицю використовують понад 200 мільйонів жителів європейських країн.

Завдання

Вдома напишіть твір за темою «Кирило і Мефодій — першовчителі слов'ян».

§7. Виникнення ісламу. Арабський халіфат і його розпад

Сьогодні на земній кулі близько 1,5 млрд осіб сповідують іслам. Зародилася ця релігія на Аравійському півострові. Чому ж саме тут виникло нове віровчення? Нова держава, створена пророком Мухаммадом, дістала назву Арабський халіфат. Із ним не могли змагатися наймогутніші держави Європи й Азії. Культура халіфату перевершувала досягнення західноєвропейської християнської цивілізації. Як саме вдалося досягти таких успіхів?

1 Аравія і араби.

Аравійський півострів, що омивається водами Індійського океану, розташований на крайньому південному заході Євразії. Це найбільший півострів земної кулі.

Центральну частину півострова займають кам'яністі пустелі. Температура повітря тут часто перевищує 50 градусів, що завжди ро-

◆ **Рис. 1.** Краєвид Аравійського півострова

◆ **Рис. 2.** Святилище Кааба. Середньовічна гравюра

било ці землі практично непридатними для життя. Тільки племена *бедуїнів*, переганяючи стада від одного джерела води до іншого, займалися тут *кочовим скотарством*. Вони вирощували дрібну рогату худобу й верблюдів.

Життя в пустелі

Життя в пустелі можливе за наявності води й верблюдів. Ці тварини чудово пристосовані до суворих умов природи. Одногорбий верблюд здатний долати відстань до 120 км на день, перевозити вантаж до 250 кг і п'ять діб обходитися без води. Верблюди забезпечували бедуїнів молоком, м'ясом, шкірами, вовною. Бедуїни полювали на диких тварин, інколи вживали в їжу змії, ящірок і комах. Не випадково перси презирливо називали їх «пожирателями сарани».

Жителів Аравії ще з біблійних часів називали *арабами*. Переважна більшість арабів жила на півночі або в прибережних країнах півострова. Тут кліматичні умови були значно м'якшими, тому араби здавна вирощували пшеницю, рис, просо, цукрову тростину, льон, виноград, фрукти й фініки. Багато жителів займалися рибальством і видобутком перлів.

Важливе місце в житті Аравії займала міжнародна торгівля, що забезпечувала роботою багатьох жителів. Караванними дорогами й морським шляхом у країни Середземномор'я, зокрема Єгипет, протягом багатьох століть купці доставляли різноманітні товари з Персії, Індії, Китаю, країн Африки. Араби були чудовими мореплавцями. Не випадково у Середні віки західну частину Індійського океану називали Аравійським морем.

Більшість арабських племен були *язичниками*. Вони поклонялися силам природи, зіркам, священним каменям. Кожне плем'я і рід

шанували своїх божків, ідолів яких установлювали в племінних святилищах.

До VII ст. араби стояли ніби осторонь великих цивілізацій: античної, візантійської, перської. На Аравійському півострові не існувало єдиної арабської держави. Тут не припинялися кровопролитні війни між племенами й князівствами, хліборобами й кочівниками, язичниками й представниками інших релігій.

Наприкінці VI ст. Аравія перебувала в стані глибокої кризи. Відсутність єдиної держави, економічний застій, релігійні суперечності загрожували повним занепадом.

2 Мухаммад і його проповідь. Об'єднання арабських племен.

Важливу роль у житті Аравії відіграло місто *Мекка* на західному узбережжі півострова. Мекканці жили доходами від міжнародної торгівлі. У місті розташовувалося велике язичницьке святилище *Кааба*, де були встановлені 360 ідолів. Головний предмет поклоніння являв собою «*Чорний камінь*», що прилетів із небес (метеорит). Жерці Кааби були справжніми господарями Мекки й отримували великі доходи від прочан. В Аравії не існувало більш вдалого місця для проповіді нової релігії.

Цю важливу історичну місію виконав **Мухаммад**, син Абдаллаха (570—632). Він рано став сиротою і виховувався в родині свого дядька. Коли Мухаммад подорослішав, то став караванником і часто подорожував країною. Одружившись із заможною вдовою, Мухаммад багато часу приділяв релігійним роздумам. Щовесни він усамітнювався в печері й вів аскетичний спосіб життя, виснажуючи себе молитвами.

У 610 р. Мухаммадові настало прозріння. Уві сні перед ним з'явився архангел *Джебраїл* (Гавриїл). Він переконав Мухаммада завершити справу пророків Авраама, Мойсея і Христа. Увірувавши у своє призначення, Мухаммад у проповідях звеличував віру в єдиного бога *Аллаха*, заперечував ідолопоклонство, проголошував кінець світу, яскраво описував Страшний суд, пекло й рай. Нове віровчення дістало назву *іслам*, тобто «присвята себе Богу». Послідовників ісламу називають *мусульманами*, тобто «людьми, що віддали себе Богу».

Мухаммад — засновник нової світової релігії — ісламу.

Першими мусульманами стали родичі й друзі пророка. Популярність Мухаммада швидко зростала та почала викликати занепокоєння жерців Кааби, адже багато арабів відмовлялися від язичництва. Суперечки й сутички між мусульманами і язичниками загострювалися. Мухаммаду загрожувала фізична розправа. У 622 р.

◆ **Рис. 3.** Мухаммад та архангел Джебраїл. Книжкова мініатюра XIV ст.

◆ **Рис. 4.** Арабські воїни. Сучасний малюнок (реконструкція)

? Опишіть озброєння арабських воїнів.

Мухаммад утік із Мекки в сусідній оазис, який пізніше назвуть *Медина* («місто пророка»).

Переселення Мухаммада з Мекки в Медину вважають точкою відліку мусульманського літочислення.

Жителі Медини й навколишніх племен підтримали пророка. Тут Мухаммад поглиблював і розвивав своє віровчення. Одкровення пророка записували. Вони стали основою *Корану* — священної книги мусульман. Пророк навчав, що мусульмани зобов'язані молитися Аллахові п'ять разів на день, поститися, подавати милостиню, здійснювати паломництво в Мекку.

Про Мухаммада

Мухаммад завжди жив просто й скромно, навіть коли став наймогутнішим правителем Аравії. Він не любив розкоші, і в його будинку часто не було їжі. Пророк завжди мав один комплект одягу, і коли сподвижники пропонували йому надягти багате церемоніальне вбрання, він відмовлявся, віддаючи перевагу одягу з грубої тканини, який носили прості люди. Коли йому приносили подарунки або здобич, він роздавав їх нужденним і подібно до Христа говорив мусульманам, що бідні увійдуть у Царство Небесне раніше, ніж багатії.

У 630 р. Мекка перейшла під контроль Мухаммада. Кааба була оголошена головною святинею ісламу, а її жерці стали мусульманами.

Медина залишилася столицею держави Мухаммада. Сюди прибували посланці різних племен і народів, що підкорилися владі пророка й відмовилися від багатобожжя.

630 рік вчені вважають роком створення єдиної Арабської держави.

3 Завоювання арабів. Праведні халіфи.

У 632 р. Мухаммад сильно занедужав і помер. Багато людей відмовлялися в це вірити, оскільки вони вважали його безсмертним. Мусульмани обрали нового керівника релігійної общини й назвали його *халіфом*, що означає «заступник пророка»; «той, хто йде слідами пророка». Так почався період *праведних (обраних) халіфів* (632—661). Столицею нової держави стало сирійське місто *Дамаск*.

Продовжуючи справу пророка, халіфи очолили «джихад меча» — священну війну з невірними за поширення й зміцнення ісламу. У VII—VIII ст. араби розгромили Візантію та Іран, переможним маршем пройшли Північною Африкою до Атлантичного океану, увірвалися на простори Європи й підкорили Піренейський півострів.

Перші халіфи провели реформи в державному й релігійному житті арабського суспільства. Вони зуміли створити високоорганізоване військо, боєздатність якого підтримувалася справедливим розподілом захопленої здобичі й трофеїв. Мусульманин свято вірив, що смерть під час бою забезпечить йому вічне блаженство в раю.

◆ Рис. 5. Завоювання арабів

? Виходячи із завоювань арабів, поясніть, чому іслам називають світовою релігією.

У результаті завоювань араби підкорили й пограбували найбагатші країни. «Годувальником» Аравії став Єгипет. Араби відновили давній канал між Нілом і Червоним морем, щоб вивозити кораблями єгипетський хліб й інші продукти.

Успішні завоювання арабів сприяли виникненню великої імперії, що увійшла в історію під назвою *Арабський халіфат*. Це держава, де діяли релігійні правила. Халіф не тільки мав владу монарха, але й був духовним наставником усіх мусульман.

Араби стали господарями найбагатших країн Північної Африки, Передньої і Середньої Азії, населення яких прийняло іслам.

4 Розквіт Арабського халіфату.

Зміцненню Арабської держави сприяло поширення ісламу. За 70—100 років араби затвердили на завойованих землях нову релігію. Іслам виявився віровченням простим і зрозумілим для людей. Бути мусульманином було вигідно, оскільки вони сплачували державі тільки десятю частину з доходів, а іновірці несли тягар важких податків.

Завойовники наполегливо підвищували авторитет арабської мови — мови Корану, яку мали знати всі мусульмани. Таким чином арабська мова стала державною мовою для всіх підкорених народів.

До складу халіфату входили країни із працьовитим населенням, високорозвиненим сільським господарством, найбагатшими давніми містами, які славилися своїми ремеслами й торгівлею. У центрі безкрайніх володінь імперії халіф ал-Мансур заснував нову столицю *Багдад*, яку тоді називали Мадинат ас-Салам («місто благоденства»). Своїми розмірами Багдад значно перевершував Рим і Константинополь разом узяті. Місто захищали високі стіни й канали, заповнені водою річки Тигр. Оборонна стіна Багдада була складена з величезних глиняних цеглин. За третім кільцем фортечних стін і брам розміщувалися палац халіфа, велика мечеть й урядові будинки.

3 «Історії Багдада» аль-Багдаді (XI ст.)

За часів халіфа ар-Рашида жодне місто світу не могло змагатися з Багдадом у красі й пишності, кількості вчених і видатних людей, розмежуванні еліти й простолюдинів... у безлічі дворів, будинків, шляхів, вулиць, крамниць, базарів, провулків, алей, мечетей, лазень, караван-сараїв; у чудовому повітрі, солодкій воді, прохолодній тіні... у силі-силенні городян, кількості споруд і людей.

◆ Рис. 6. Мечеть у Єрусалимі (VII ст.).
Сучасний вигляд

◆ Рис. 7. На вулицях Багдада.
Сучасний малюнок

У столицю халіфату щорічно доставляли понад 400 млн *дирхемів* (срібних монет). У своїй особистій скарбниці халіфи нагромадили безліч золотих і срібних монет, величезні запаси зброї, коштовних металів, каміння, убрань і начиння.

У VIII—IX ст. Арабський халіфат перетворився на світову державу, що не мала гідних суперників.

5 Культура країн халіфату.

Учені стверджують, що в Арабському халіфаті культура набула нечуваного розквіту. Як же жителям пустельної Аравії вдалося досягти значних успіхів у науках і мистецтві? Річ у тому, що араби виявилися не тільки жорстокими завойовниками, але й старанними учнями. Вони засвоювали й застосовували культурні досягнення підкорених ними давніх народів: сирійців, греків, єгиптян, персів, вірменів, євреїв та ін.

Арабські хлопчики навчалися у приватній школі. Тут опановували грамоту й лічбу, вивчали Коран, закони шаріату (система релігійних правил), а також математику, медицину, астрономію, літературу. У школах при мечетях вивчали богословські науки. Повсюди створювали релігійні навчальні заклади — *медресе*. Учена людина вважалася зразком для всіх мусульман.

У VII—IX ст. в арабо-мусульманських країнах розвивалися математика й астрономія. Вчений **аль-Хорезмі** (IX ст.) познайомив арабів з індійськими цифрами, які ми називаємо арабськими. У Європі Хорезмі називали **Алгорисмусом**. У своєму науковому трактаті він увів поняття «*аль-джабр*» (алгебра).

◆ **Рис. 8.** Учені в бібліотеці. Книги складені на спеціальних полицях. Мініатюра XIII ст.

◆ **Рис. 9.** Мінарет у Самаррі (Ірак)

◆ **Рис. 10.** Сторінка рукопису аль-Хорезмі

Будинок мудрості

У IX ст. у Багдаді звели знаменитий Будинок мудрості, у якому працювали знавці давніх мов. Вони перекладали арабською мовою наукові й філософські трактати грецьких і римських мудреців. Особлива увага приділялася перекладу творів із математики, астрономії, географії. Здійснювалася робота з індійськими медичними трактатами й перськими історичними творами. Кращі перекладачі одержували винагороду золотом. У 1258 р. монголи зруйнували Будинок мудрості, а книги безцінної бібліотеки скинули в Тигр.

Великих успіхів досягла арабо-мусульманська наука в галузі медицини. Видатним вченим був **Ібн Сіна** (980—1037), якого в Європі називали **Авіценною**. Його «Канон лікарської науки» на віки став настільною книгою лікарів усього світу.

Авіценна

Ібн Сіна народився в Бухарі й був персом за національністю. Із дитинства проявилися його здібності до наук. Уже в десять років він знав Коран напам'ять. У своїх працях учений торкався проблем медицини, філософії, етики, математики, хімії, ботаніки та ін. Ібн Сіна з'ясував, що туберкульоз — це інфекційне захворювання, і виявив шляхи його поширення. Він описав понад 760 назв ліків. Ібн Сіна був лікарем могутніх правителів ісламських держав, але завжди залишався незалежною людиною і мислителем. Перед смертю він заповів відпустити на волю своїх рабів, а майно роздати бідним.

У світовій художній культурі особливе місце відведене досягненням ісламських зодчих, які використали кращі зразки візантійської та перської архітектури, але при цьому створили свій неповторний стиль архітектурної майстерності. Найбільш яскраво архітектура країн ісламу проявлялася в релігійних спорудах (мечеті, мавзолеї, медресе).

Мечеть — це місце для спільної молитви мусульман. У невеликих вуличних мечетях віруючі п'ять разів на день молилися Аллахові. Кращі архітектори будували мечеті для молитви в п'ятницю — священний для мусульман день. П'ятнична мечеть завжди підноситься над іншими будівлями і є окрасою міста, свідченням його багатства.

Про мечеті

Купол мечеті зводився над головною молитовною залю. Величезна маса купола рівномірно розподілялася по бічних напівкуполах. Внутрішню поверхню купола вкривали фрески або мозаїки. Зазвичай використовували геометричний або рослинний орнамент.

Мінарет — висока вежа, із якої правовірних закликали до молитви. Мінарети п'ятничних мечетей прикрашали орнаментом або висловами з Корану. Внутрішній двір мечеті зазвичай оточувала крита галерея — зручне місце для підготовки до молитви, відпочинку й задушевної бесіди.

Досягнення культури країн халіфату свідчать про високий рівень арабо-мусульманської цивілізації.

6 Розпад Арабського халіфату.

У першій половині X ст. арабська держава розпалася, і від колись могутньої імперії не залишилося й сліду. У той період успішно управляти безкрайньою державою протягом тривалого часу було неможливо. На сході й заході зміцнилася влада *намісників*, які не бажали ділитися могутністю й багатствами з багдадським халіфом.

Палац халіфа роздирали суперечки. Наближені боролися між собою за вплив на халіфа. Релігійні суперечності переростали в кровопролитні сутички. Повстання бідноти охопили величезні території. Підкорені народи боролися за свою незалежність.

До середини X ст. більшість провінцій вийшли зі складу халіфату й зажили самостійним життям. Халіфи зберегли владу на незначній території навколо Багдада. Під час монгольських завоювань XIII ст. залишки халіфату були остаточно знищені.

Арабський халіфат зробив великий внесок у розвиток світової цивілізації.

Запитання й завдання

1. Як місце розташування й кліматичні умови Аравійського півострова вплинули на заняття його жителів? 2. Чому Мекка стала вдалим місцем для поширення нового віровчення? 3. Завдяки яким особистим якостям Мухаммад став справжнім проповідником ісламу? 4. Виконання яких обов'язків Мухаммад вимагав від мусульман? 5. Використовуючи текст підручника, поясніть значення термінів і понять: *бедуїн, Кааба, іслам, мусульманин, Коран, халіф*. 6. Назвіть основні причини успішних завоювань арабів в Азії, Африці та Європі. 7. Чому Багдад у IX—XII ст. називали «містом благоденства»? 8. Як арабам у найкоротший історичний період вдалося досягти значних успіхів у культурі? 9. Назвіть основні причини, які призвели до розпаду й загибелі Арабського халіфату. 10*. Чим мечеть відрізняється від християнської церкви? 11*. Якими досягненнями арабської освіти й науки ми користуємося й сьогодні?

§ 8. Практичне заняття. Вплив Візантії, імперії Карла Великого, перших Арабських халіфатів на становлення Середньовічної Європи

1 Великі цивілізації Раннього Середньовіччя.

Після загибелі Західної Римської імперії на її неосяжних землях виникло кілька нових держав, створених германцями — учасниками Великого переселення народів і нащадками римлян. Тому перші держави середньовічного часу називають *варварськими королівствами*. Це був перший досвід германців у політичній організації свого життя. У IX ст. на місці ослаблих варварських королівств силою зброї була створена перша середньовічна імперія — *державу Карла Великого*. Ця імперія проіснувала недовго, проте вона залишила яскравий відбиток в історії Європи. Розпад імперії Каролінгів став початком історії Німеччини, Франції, Італії.

Зруйнувати східну частину Римської імперії у ході Великого переселення народів варварам не вдалося. Володіння *Візантійської імперії* розкинулися на трьох частинах світу: у Європі, Азії та Африці. Здавалося, що багатства з усієї земної кулі стікалися в Константинополь. У своєму культурному розвитку візантійська християнська цивілізація помітно перевершувала країни Західної Європи. Потужний вплив культури Візантії відчули народи Східної Європи, Малої Азії і Закавказзя. Проте Візантія мала й багато ворогів на

сході, заході та півночі. Візантійська імперія пройшла важку й славу тисячолітню історію від 476 до 1453 р., коли її залишки загинули під ударами турків-османів.

У VII ст. на Аравійському півострові зародився *іслам* — релігія, що об'єднала розрізнені арабські племена в єдину державу. Зусиллями пророка Мухаммада і його сподвижників на величезному пустельному півострові утворилася могутня держава — *Арабський халіфат* (VII—XIII ст.). Завоювання арабів значною мірою змінили політичну карту Європи, Азії та Африки. Загинула Іранська держава, володіння Візантійської імперії зменшилися в чотири рази. Араби знищили державу вестготів і підкорили своїй владі Піренейський півострів, загрожували володінням держави Каролінгів. Мужність візантійських воїнів, що розгромили арабів біля стін Константинополя в **718 р.**, і нищівний удар кінноти Карла Мартелла в битві під Пуатьє у **732 р.** зупинили арабо-мусульманську агресію в Європі.

У ході завоювань поступово склалася велика арабо-мусульманська цивілізація. Тут процвітали великі міста. Мусульмани відродили ефективну систему зрошення і почали збирати нечувані врожаї. Їхні ремісники славилися своїми виробами з металів, тканин, хутра, коштовних каменів. Культура країн халіфату вплинула на сусідні країни й не мала собі рівних в освіті, науках, літературі, мистецтві й архітектурі.

Таким чином, в епоху Ранняго Середньовіччя виникли три величні імперії та не схожі одна на одну цивілізації: *ранньосередньовічна християнська цивілізація країн Західної Європи, східнохристиянська візантійська цивілізація та арабо-мусульманська цивілізація*. Кожна з них залишила свій відбиток в історії Європи й усього людства.

◆ Рис. 1. Монета Карла Великого

◆ Рис. 2. Сторінка книги Авіценни

◆ Рис. 3. Середньовічна брама Ахена

2 Підбиваємо підсумки.

Уявімо собі, що недбалий архітектор переплутав позначені номерами «будівельні деталі».

Використовуючи тексти §4—7, заповніть таблицю, поставивши номери «деталей» у відповідний стовпчик «будинку середньовічної історії».

- 1) Високий рівень організації міського життя.
- 2) Будівництво храму Святої Софії.
- 3) Поширення християнства в сусідні країни.
- 4) Створення імперії, що розміщувалася на трьох частинах світу.
- 5) Створення вищої школи при імператорському дворі.
- 6) Найвищі досягнення в області живопису (іконопис, фрески, мозаїка).
- 7) Союз імператорської влади й папи римського.
- 8) Союз імператорської влади й патріарха.
- 9) Розгром Аварського каганату — агресивної держави кочівників.
- 10) Створення імперії, що об'єднала варварські народи Європи.
- 11) «Каролінгське відродження», що поклало початок розвитку освіти й наукових знань у Середньовічній Європі.
- 12) Створення глаголиці та кирилиці.
- 13) Зародження ісламу й написання Корану.
- 14) Будинки мудрості. Переклад праць античних вчених.
- 15) Визначні успіхи в області математики (алгебра) і медицини (створення ліків).
- 16) Розвиток міжнародної торгівлі між країнами Європи й Азії.

План характеристики	Західноєвропейська християнська цивілізація	Візантійська східнохристиянська цивілізація	Арабо-мусульманська цивілізація
Досягнення в політиці			
Успіхи в розвитку держави			
Розвиток культури, науки, освіти			

Таким чином, у Ранньому Середньовіччі були створені необхідні умови для подальшого розвитку середньовічного суспільства, держави й цивілізації.